

О.В. Василюк^{1,2}

¹Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України
вул. Б. Хмельницького, 15/2, м. Київ, 01601 Україна

²Ukrainian Nature Conservation Group
вул. Гоголя, 40, м. Васильків, 08600 Україна
e-mail: vasyliuk@gmail.com

<https://doi.org/10.53904/1682-2374/2019-21/52>

АСКАНІЯ-НОВА: "ПЕРШИЙ ЗАПОВІДНИК", ЧИ "ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК" УКРАЇНИ

Категорії природно-заповідного фонду, природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, Асканія-Нова, історія охорони природи

АСКАНІЯ-НОВА: "ПЕРШИЙ ЗАПОВІДНИК", ЧИ "ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК" УКРАЇНИ. О.В. Василюк. – В статті аналізуються історичні відомості про обставини оголошення "Асканії-Нова" природоохоронною територією 1919 року, а також обґрунтовується те, що дана природоохоронна територія була створена на той час в статусі національного парку, а не заповідника.

АСКАНІЯ-НОВА: "ПЕРВЫЙ ЗАПОВЕДНИК", ИЛИ "ПЕРВЫЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПАРК" УКРАИНЫ. А.В. Василюк. – В статье анализируются исторические сведения об обстоятельствах объявления "Аскании-Нова" природоохранной территорией в 1919 году, а также обосновывается то, что данная природоохранная территория была создана в то время в статусе национального парка, а не заповедника.

ASKANIA-NOVA: "THE FIRST RESERVE" OR "THE FIRST NATIONAL PARK" OF UKRAINE. O.V. Vasylyuk. – In the article historical information about the circumstances of the announcement of Askania Nova as a protected area in 1919 are analyzed. It is also grounded that this protected area was created at that time in the status of a national park, not a reserve.

Вступ

Питання, що піднімається нами у статті, цікаве не лише дослідженням історичних джерел з охорони природи, але й пошуком відповіді на актуальні питання у наш час. На превеликий жаль, останні ініціативи у сфері розвитку природоохоронного законодавства призвели до заборони сінокосіння та інших форм менеджменту екосистем на території біосферного заповідника "Асканія-Нова" (Закон ..., 2017), що викликало значний резонанс серед фахівців (Антипенко, 2017) та створило суттєві перешкоди у роботі установи. В основі таких законодавчих змін лежить хибне переконання деяких громадських організацій в тому, що "Асканія-Нова" – це територія, початково оголошена в статусі "заповідник" (Парнікоза, Борейко, 2018), а отже має розглядатись (Борейко, Галущенко, Парнікоза, 2018) поряд з іншими природними заповідниками як територія категорії 1А в системі міжнародної класифікації природоохоронних територій (Categories ..., 1978) із впливаючим з цього режимом повного обмеження господарських заходів. У цій статті ми розглянемо обставини надання "Асканії-Нова" юридично визначеного природоохоронного статусу, що повинно завершити дискусію про початкову мету заповідання "Асканії-Нова" та необхідні в наш час умови її роботи.

Матеріали та методи досліджень

Дослідження історичних джерел проводилось протягом 2015–2018 років у наукових бібліотеках системи НАН України, Національної історичної бібліотеки, Національної сільськогосподарської бібліотеки, а також в архівних установах: Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (ІР НБУ), Інституті архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського (ІА НБУ), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських організацій (ЦДАГО), фондах Книжкової палати України. Крім того, аналіз сучасних законодавчих ініціатив у сфері природно-заповідного

фонду проводився в ході участі автора у щорічному аналітичному дослідженні "Льодовиковий період у заповідній справі", що ведеться громадською організацією "Екологія-Право-Людина" з 2012 до 2019 року (Льодовиковий період ..., 2013, 2014, 2015).

Результати та їх обговорення

Надання природоохоронного статусу "Асканії-Нова" відбулось 1 квітня 1919 року, шляхом прийняття відповідного декрету Раднаркому УСРР. Було оголошено "народний заповідний парк" "Асканія-Нова". Відповідно до тексту декрету, маєткові "Асканія-Нова" надавався статус "народний заповідний парк". До новоствореної природоохоронної території увійшли не лише земля та майно самої "Асканія-Нова" в її сучасному розумінні, а й другий маєток родини Фальц-Фейнів "Єлизаветфельд" (нині – с. Відродження Мелітопольського р-ну Запорізької обл.) (Шарлемань, 1919). Декрет виданий до встановлення радянської влади та появи декрету Ради Народних Комісарів СРСР "Про охорону пам'яток природи, садів і парків" від 16 вересня 1921 року (Декрет ..., 1944), який вперше встановив законодавчу норму, що дозволила надалі створювати заповідники. Створення природоохоронної території саме з такою категорією, як "народний заповідний парк" пов'язане із постаттю відомого природоохоронця Миколи Васильовича Шарлеманя, адже саме він ввів у обіг зазначений термін. Ще 1914 року у своїх перших природоохоронних публікаціях він використовував термін "народний заповідний парк" по відношенню до американських національних парків (Шарлемань, 1914). Такий своєрідний переклад терміну "National Park" є цілком природним для того часу, оскільки більшість понять, яким в сучасній Україні додають прикметник "національний", в часи УНР вживались саме із прикметником "народний". М. Шарлемань був автором декрету 1919 року, як керівник секції охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету (Борейко, 1995). У 1932 році він згадував під час публічної доповіді: *"в 1919 році я був ініціатором оголошення Асканії-Нова держзаповідником.... З цього почалась історія охорони природи на Україні!"* (хоча в час переслідувань Шарлемань вже називав Асканію заповідником). Найкращим свідченням ролі М. Шарлеманя у наданні "Асканії-Нова" статусу "народного заповідного парку" є публікація декрету у "Вістях..." самої Асканії 1924 року. Зокрема, в якості примітки під текстом декрету, редакція розмістила пояснення, що *"Цей декрет прийнятий за особистої ініціативи М. Шарлеманя"* (Матеріали ..., 1924).

Оголошенню "народного заповідного парку" передувала низка важливих історичних подій. Питання про надання Асканії-Нова природоохоронного статусу виносилось М. Шарлеманем на розгляд різноманітних наукових зібрань від початку періоду незалежності. Так, 1917 року у своїй першій природоохоронній публікації часів УНР, він писав: *"Охрана природы обсуждалась также на бывшемъ въ минувшемъ августъ съѣздъ Ассоціаціи русскихъ естествоиспытателей и врачей. Съѣздъ вынесъ следующую резолюцію: ... 5. Должны быть приняты мѣры къ фактическому охраненію... Асканіи Новы и т. д. Эта резолюція направлена Временному Правительству"*. У своїй доповіді Першому агрономічно-економічному з'їзду у Києві (23–26 жовтня 1917 року), секретарем якого він був (Труди ..., 1917), Шарлемань казав: *"Въ послѣдніе годы... начали возникать заповѣдники и заказники. По сравненію съ огромною площадью и разнообразіемъ условій такихъ заповѣдниковъ у насъ было самое ничтожное количество, однако и этимъ цѣлиннымъ уголкамъ природы, зачастую болѣе цѣнныхъ, чѣмъ многія произведенія искусства, въ переживаемое нами время угрожаетъ разрушеніе. Въ связи с аграрными волненіями здѣсь и тамъ дѣлаются попытки распахать заповѣдную степь, вырубить заповѣдный лесъ, перестрѣлять съ цѣлью добычи мяса и мѣха рѣдкихъ охраняемыхъ въ зоопаркахъ и заповѣдникахъ зверей и т.д. и т.д. Так наприимѣръ, дѣлались попытки захватить находящійся на*

¹ Додаток до протоколу № 3 засідання фракції Всеукраїнської Академії Наук 19/20 IV. 1932 р. п. 1. Виступ професора Шарлеманя / Протоколи, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КПУ (б), партийной организации и фракции, докладные записки Всеукраинской академии наук (ВУАН), Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, Украинского института растениеводства и Института литературы им. Т.Г. Шевченко о работе академий и институтов. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20, спр. 5295. Арк. 21–22.

території України, пользуючийся мировою извъстностью зоопаркъ и цъглинную запо-вѣдную степь Асканія Нова Ф.Э. Фальцъ-Фейна въ Таврической губ. Рядъ общественныхъ организацій уже возбудилъ ходатайства передъ Временнымъ Правительствомъ о необходимости принять мѣры къ охраннымъ памятниковъ природы. Интересно отмѣтити что в защиту Асканіи Новы на ряду съ Московскимъ Университетомъ, Русскимъ и Кавказскимъ Обществами Акклиматизаціи выступилъ Кронштадскій Совѣтъ р. и с. Депутатовъ. Совѣтъ выступилъ первымъ, при чемъ имъ рѣшено было послать въ Асканію особаго комиссара" (Шарлемань, 1917).

Роком пізніше ці ж ідеї висловлювались Шарлеманем під час Попередньої наради природників України², що відбулася у Києві 3–6 серпня 1918 року. М. Шарлемань був членом оргкомітету Наради та його скарбничим (Протоколи ..., 1918). Головну роль під час цієї наради відіграла доповідь ботаніка К. Залеського "Сучасне становище Асканії-Нова", після якої учасники Наради прийняли резолюцію про необхідність захисту "Асканії-Нова" та направили телеграму до Ф.Е. Фальц-Фейна: "Засновнику "Асканії-Нова" Ф.Е. Фальц-Фейну: "Попередня нарада природників України, визнавши негайною державною справою переведення Асканії-Нова в державний заповідник, щиро вітає Вашу невмирущу працю по охороні забутків природи"³. Одним з наслідків Наради стало створення Секції охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету при Міністерстві земельних справ гетьманського уряду. Згодом М. Шарлемань писав: "За найбільшу справу... треба, вважати допомогу, яку вона [секція] зробила Асканії Новій. Коли в Києві одержано було відомості, що Асканія залишилася без догляду, бо звідти виїхав останній її керівничий П. К. Козлов і що місцеві селяне роблять спроби заорати степову цілину, секція вжила заходів до того, щоб Асканія Нова була оголошена першим народнім заповідним парком України. Разом з Асканією, заповідником був оголошений і другий маєток Ф. Е. Фальц-Фейна "Єлизаветфельд" де є також діляниця цілинного степу. На удержання цих заповідників 1919 року за доповіддю Секції було асигновано 700.000 карб." (Шарлемань, 1921). Після цього Секція на чолі з М. Шарлеманем здійснювала наукове кураторство народним заповідним парком⁴.

Втім у оригінальному статусі "народнього заповідного парку" "Асканія-Нова" існувала не довго. Вже 8 лютого 1921 року новим державним рішенням її перейменували на Перший державний степовий заповідник (Степной заповедник ..., 1928), вклавши її в термінологію нового ленінського декрету. Відтоді і до нашого часу дана територія фігурувала як "заповідник". Між іншим, під час "повторного" оголошення "Асканії Нова" заповідником, "Єлизаветфельд" вже не увійшов до її складу. Сьогодні ця ділянка повністю розорана. На той час ніхто не надав ваги перейменуванню "народнього заповідного парку" у "заповідник". Навіть відомий ботанік О. Яната у 1922 році синонімізував ці терміни, більше захоплюючись симпатичним біологу-степовику словом "степовий" у назві перейменованої "Асканії-Нова" (Яната, 1922). Термін "народні заповідні парки" використовували і автори західних областей України, що на той час не входили в УРСР, наприклад Ю. Мудрак (1935), М. Бажалук (1937) та інші: "...Досі не усталили меж майбутнього Нар. Парку на Чорногорі..." (Одні балакають ..., 1932). Додатковою вказівкою на сприйняття Асканії-Нова, як аналога американських нацпарків, є вживаний ботаніком М. Котовим термін "національний пам'ятник природи", що є калькою з американського "national monument" (Котов, 1922). Надалі формулювання "народній заповідний парк" нам вдалось знайти лише у І. Підоплічка (1967), якого М. Шарлемань називав у спогадах своїм найкращим учнем⁵.

² Станом на 1918 рік поняття "природник" усталено використовувалось як синонім до російського "естествоиспытатель" (Протоколи засідань організаційного комітету I з'їзду природників України від 1.08.1918. ІР НБУ. Ф.Х. № 180. Арк. 64).

³ ІР НБУ. Ф.Х. № 204. Арк. 1.

⁴ Протоколи зоологічної секції Українського наукового товариства у Києві, 1921 р. ІА НБУ. Ф. 258. Оп. 2. № 2. Арк. 1–29; № 3. Арк. 1–19.

⁵ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968–1970. ІР НБУ. Ф. 49. № 4/2. Арк. 6. Рук. Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись.

В майбутньому, коли національні парки і заповідники стали принципово відмінними за охоронним режимом категоріями природно-заповідного фонду, гра слів 1921 року набула вирішального значення у долі цієї території, в тому числі – призвела до створення проблем із управлінням та менеджментом екосистем, що було би нормальною практикою в національному парку, але не вітається у заповіднику. Користуючись цим, ідеологи введення режиму абсолютної заповідності лобіюють нові заборони в "Асканії-Нова", опираючись на те, що в минулому вона була заповідником і тим самим приховуючи факт того, що початково вона була оголошена саме як національний парк, і лише згодом, догоджаючи В. Леніну, була перейменована на заповідник. Також приховується те, що одним з основних напрямків наукової роботи "Асканії-Нова" був саме менеджмент екосистем (Шалит, 1927, 1928). Ще більше складностей додалось після оголошення "Асканії-Нова" біосферним заповідником. У світі біосферними заповідниками оголошують території особливо цікавих на міжнародному рівні національних парків або інших природоохоронних територій, тим самим надаючи їм додатковий статус під егідою ЮНЕСКО. Автори ж Закону України "Про природно-заповідний фонд України" виділили біосферні заповідники як окрему категорію природно-заповідного фонду, тобто біосферний заповідник в Україні створюється Указом Президента, а не рішенням ЮНЕСКО. Коли в 1984 році Чорноморський біосферний заповідник і Біосферний заповідник "Асканія-Нова" отримали сертифікати ЮНЕСКО (хоча вони не відповідали критеріям біосферних резерватів) (Соколов, 1988), національних парків в Україні ще фактично не було. Наступні два сертифікати також були видані територіям, які спочатку мали статус заповідників. Тому, як і більшість радянських біосферних заповідників, вони були утворені шляхом реорганізації природних заповідників. У 1981 році АН УРСР розглянула питання "Про наукові принципи створення біосферних заповідників в Українській РСР", в рішенні якого було відзначено, що біосферні заповідники можна створювати тільки на базі природних заповідників (Ситник, Ющенко, 1983), хоча у світі створення їх відбувається на базі національних парків. Зараз в Україні створено ще 4 біосферні резервати, вже на базі національних парків і ще один – як радіаційно-екологічний біосферний заповідник. Таким чином, виникає плутанина, коли в країні існує 5 біосферних заповідників, але 9 біосферних резерватів (Василіук, 2014).

Висновки

В Україні необхідно врахувати світову практику створення біосферних резерватів: ліквідувати таку категорію природно-заповідного фонду як "біосферний заповідник"; створені в цій категорії території перевести у статус національних природних парків, натомість залишивши їм міжнародний статус біосферних заповідників, що стосується і "Асканії-Нова".

- Антипенко І. Що загрожує "Асканії-Новій"? Дирекція заповідника стурбована новими нормами закону. *День*. 2017. № 30 (21.02.2017).
- Бажалук М. З Низького Бескиду. Діло. 1937. № 186 (25.08.1937). Шп. 3.
- Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине. Киев : Киевский эколого-культурный центр, 1995. (История охраны природы. Вып. 2). С. 33–34.
- Борейко В. Е., Галущенко С. В., Парникоза И. Ю. Территории строгого природоохранного режима (категории I-a, I-b МСОП/IUCN). Международный и европейский опыт. Киевский эколого-культурный центр. Киев : Логос, 2018. 112 с.
- Василіук О. В. Національні парки в Польщі та Україні: погляд громадськості. Основи управління біосферними резерватами в Україні : зб. нормативно-правових актів та науково-практичних статей, підготовлених у рамках проведення науково-практичного семінару "Розвиток системи біосферних резерватів" (01–03 жовтня 2014 року, Ужанський НПП) / за ред Д. Ф. Гамора, Г. В. Парчука. Ужгород : КП "Ужгородська міська друкарня", 2014. 320 с.
- Декрет Совета Народных Комиссаров № 492 "Об охране памятников природы, садов и парков". *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г.* Москва, 1944. С. 813–814.
- Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі". *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 12. С. 131.
- Котов М. 1-я сессия Асканийского Комитета. Наука на Украине. 1922. № 4. С. 370.

- Льодовиковий період у заповідній справі (огляд ситуації у заповідній справі в Україні за 2008–2012 рр.) / А. Артов, С. Балобін, О. Василюк та ін. Заг. ред. О. Кравченко. Екологія. Право. Людина. 2013. № 17–18 (57–58). 92 с.
- Льодовиковий період у заповідній справі (огляд ситуації у заповідній справі в Україні у 2013 р.) / С. Балобін, О. Бригинець, О. Василюк та ін. Екологія. Право. Людина. 2014. № 21–22 (61–62). 96 с.
- Льодовиковий період у заповідній справі: 2014–2015 / О. Василюк, К. Норенко, Д. Ширяєва та ін. Екологія. Право. Людина. 2015. № 25–26 (65–66). 68 с.
- Матеріали до історії заповідника. 1919 рік. Декрет об объявленіи бывшего имения Фальц-Фейна Народным заповедным парком. *Вісті державного степового заповідника "Чапли" ім. Х. Раковського*. Асканія-Нова. 1924. № 3. С. 150.
- Мудрак Ю. Охорона природи на українських землях. *Діло*. 06.02.1935. №31. Шп. 5.
- Одні балакають про красу Чорногори – інші її нищать. *Діло*. 25.02.1932. № 41. Шп. 2.
- Парнікоза І., Борейко В. Сінокосіння на територіях ПЗФ: охорона рідкісних видів шляхом знищення рідкісних видів? *Основні шляхи збереження лучно-степових екосистем України* : мат. Між-нар. науково-практичної конф., присв. 90-річчю "Михайлівської цілини". м. Суми, 20–22 червня 2018 року / редкол.: В. Г. Скляр та ін. Суми : Сумський національний аграрний університет, 2018. С. 82–86.
- Підоплічко І. Г. Заповідники Української РСР. *Охороняйте рідну природу*. 1967. № 5. С. 3–11.
- Протоколи і постанови попередньої наради природників України від 3–6 серпня 1918 року. Київ : Друкарня УНТ, 1918. 16 с.
- Ситник К. М., Ющенко О. К. Основні етапи розвитку заповідної справи. Природоохоронні території Української РСР / під ред Д. І. Проценко. Київ : Урожай, 1983. 176 с.
- Соколов В. Е., Пузанченко Ю. Г., Гунин П. Д., Зыков К. Д. Биосферные заповедники: цели и проблемы. *Природа*. 1988. № 1. С. 34–46.
- Степной заповедник Чапли – Аскания-Нова : сб. статей / под ред. М. Н. Колодько, Б. К. Фортунова. Москва–Ленинград, 1928. С. 5.
- Труди I Всеукраїнського Агрономично-Економічного З'їзду. 23–26 жовтня 1917 року у Києві. *Постанови З'їзду*. 1917. Т. I. Ст. 22. Пар. 67.
- Шалит М. Деякі відомості за процес відновлення степової рослинності на перелогах Державного степового заповідника "Чапли" (кол. Асканія-Нова). *Вісті Державного степового заповідника "Чапли"*. 1928. Т. 7. С. 139–152.
- Шалыт М. С. Влияние пастъбы овец на состояние растительности на степи Госзаповедника б. Аскания-Нова. *Бюллетень Зоотехнической Опытной Племенной Станции в Госзаповеднике им. Х. Г. Раковского (б. Аскания-Нова)*. 1927. № 2. С. 128–156.
- Шалыт М. С. Влияние пастъбы овец на состояние растительности на степи Госзаповедника б. "Аскания-Нова" (предварительное сообщение). *Бюллетень Зоотехнической Опытной и племенной станции в Госзаповеднике "Чапли" (б. Аскания-Нова)*. 1928. № 2. С. 128–153.
- Шарлеманъ М. Задачи охраны природы и земельный вопрос. Докладъ 1 Всеукр. Агр.-Экон. Съѣзду. *Вісник I Агрономично-Економічного З'їзду*. 20.10.1917. № 7. С. 47–49.
- Шарлеманъ М. "Асканія Нова" – першій народній заповідний парк. *Вісти природничої секції Українського наукового товариства*. 1919. Т. 1, ч. 3/4. С. 122.
- Шарлеманъ М. Охорона природи. Київ, 1921. 48 с.
- Шарлеманъ Н. Охрана природы. *Киевская мысль*. 7 марта 1914. № 66.
- Яната О. Асканія-Нова: Перший степовий заповідник України. *Наука на Україні*. 1922. № 2. С. 124–127.
- Categories, objectives and criteria for protected areas. 1978. IUCN, Morges.

Рекомендує до друку
Н.І. Ясинецька